

UOT: 80.

İCTİMAİ NİTQ ÜZƏRİNDƏ İŞİN MƏRHƏLƏLƏRİ

*Mahmudova Mətanət Nəriman qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*metanet.mahmudova.76@mail.ru*ORCID ID:0009-0001-0632-8248*

Xülasə: *İctimai nitq natiqdən həm çıxış zamanı, həm də nitqən əvvəl və sonra ciddi hazırlıq və zəhmət tələb edir. Hazırlıq mərhələsində olan çatışmazlıqlar nitqin, nitq sonrası mərhələdə olan laqeydlilik isə natiqlik məharətinin keyfiyyətini aşağı salır. Məqalədə nitqə hazırlıq mərhələsində nitq konsepsiyasının formalaşması, hədəf, məqsəd, materialın toplanmasında istifadə ediləcək resurslar, materialın tərtibi məsələlərinə toxunulmuşdur. Eyni zamanda ictimai nitq zamanı auditoriyanın xarakterinin nəzərə alınması, dinləyiçilərlə əlaqə qurmaq yolları, diqqət yaradan faktorlardan və s. bəhs olunmuş, postkommunikativ mərhələdə isə natiqin aparmalı olduğu təhlilin əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.*

Açar sözlər: nitq, ictimai, mərhələ, auditoriya, ritorika

Keywords: speech, public, stage, audience, rhetoric

Ключевые слова: речь, публичный, этап, аудитория, риторика

Bizim dövrümüzdə, yəni kompüterlər və internet dövründə bir çox texniki vasitələr insana məlumat əldə etməyə kömək edir, məsələn, kompüter vaxta qənaət edən bir çox əməliyyatları yerinə yetirir. Amma heç bir müasir texniki avadanlığın əvəz edə bilməyəcəyi bir şey qalır - fikrin formalaşması, mətnə yaradıcı yanaşılma. Yalnız insan fərdi olaraq sərhədsiz düşünmək və fikirlərini sözlə ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. İnsanın düşüncələrinin həm məzmun, həm forma baxımından qüsursuz ifadəsi ritorika sənətinin əsasını təşkil edir.

Ritorika sənətinin obyektinə haqqında müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur:

- inandırma sənəti (Platon, Aristotel);
- yaxşı danışmaq sənəti (Kvintilian, Siseron);
- nitqi bəzəmək sənəti (Poloskiy).

Ünsiyyətin ritorik faktoruna nitqi mümkün qədər inandırıcı etmək daxildir. Müzakirə tələb etməyən və hamının razılaşdığı bəzi məsələlərlə məşğul olduğumuz müddətcə ritorikaya ehtiyac yoxdur. Ritorika zərurəti şübhəli, mübahisəli bir məsələni müzakirə etmək, nəyi isə sübut etmək, kimi isə inandırmaq, öz tərəfinə çəkmək, hərəkətə təşviq etmək zamanı lazım olur. Ritorika hər yerdə - istər məişət ehtiyacları ilə bağlı məsələlərdə, istərsə də dövlət əhəmiyyətli məsələlərdə inandırmaq və ya çəkəndirmək məqsədi ilə istifadə olunur. Buna görə də Aristotel ritorikanı müəyyən bir mövzuda mümkün inandırma yollarını tapmaq bacarığı kimi müəyyənləşdirir. Bu mənada ritorika bütün mümkün təzahürləri ilə arqumentasiya nəzəriyyəsidir.

Ritorika anlayışını bu elmin həm ümumi, həm də xüsusi məsələləri ilə məşğul olur. Ümumi ritorika nitqin növündən, məqsədindən və sahəsindən asılı olmayaraq, ümumən nitqin qurulması prinsiplərini öyrənir. Xüsusi ritorika isə insan fəaliyyətinin bəzi sahələrində ümumi prinsiplərin tətbiqini öyrənir: hüquqşünaslıq, siyasət, gündəlik ünsiyyət və s. Buradan müxtəlif ritorika növləri yaranır: hüquqi ritorika, siyasi ritorika, təntənəli ritorika və s.

Nitqin həyata keçirilməsi beş mərhələdən- ritorik kanondan ibarətdir. Bu mərhələlər müəllifin mövzunu müəyyənləşdirərkən və açarkən qarşıya qoyduğu məqsədlərə səmərəli şəkildə nail olmasını təmin edən nitq hərəkətləri modelidir. Qədim ritorik kanon tarixin böyük bir inkişaf dövrü boyunca az və ya çox miqdarda dəyişikliklərlə qorunan, nitq üzərində işin

əsas mərhələləri olan ritorik hərəkətlər sxeminin beş hissədən ibarət bölünməsidir. Bu kanonun ən birinci mərhələsi **fikrin ixtarasıdır**. Bu, mövzusu müzakirə olunan hərəkətin və ya hadisənin məzmununun qurulması üçün faktiki materialın seçilməsi, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün sübutlar sisteminin və auditoriyaya psixoloji təsir üsullarının işlənilib hazırlanmasıdır. Bu, dinləyiciləri müdafiə olunan nöqtəyi-nəzərin düzgünlüyünə inandırmaq baxımından işlənir. O, pafosa - dinləyicilərin hisslərinə və etikaya - hər hansı bir hərəkəti və ya hadisəni qəbul etmək və ya rədd etmək üçün ümumi qəbul edilmiş etik standartlara müraciət edir. Konkret bir nitqə hazırlıq onun növü ilə müəyyən edilir, nitqin mövzusunun, natiqin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən, onun fərdi xüsusiyyətlərindən, çıxış edəcəyi auditoriyanın tərkibindən asılı olur.

İstənilən nitqə hazırlıq **nitqin mövzusunun müəyyən edilməsindən** başlayır. Bu zaman müxtəlif situasiyalar yarana bilər. Bəzən natiqdən konkret mövzuda danışmaq xahiş olunur, yəni çıxışın mövzusu verilir. Bu halda mövzu daha konkret və dəqiq göstərməlidir. Ancaq çox vaxt nitqin mövzusunun natiqin özü seçməli olur. Ümumi bir mövzuda nitq hazırlamaq çox vaxt konkret mövzuya nisbətən daha çətindir, çünki bu vaxt mövzu çox geniş şəkildə qoyulur.

Çıxışın mövzusu mənalı, zəngin olmalıdır. Bu o deməkdir ki, onu inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək lazımdır. Mövzunu müəllifə adətən həyatın özü, onun gedişatı, hadisələrin bir-birinə qarışması, yəni situasiya təklif edir. Situasiya təbii və ya süni ola bilər. Təbii vəziyyətə misal: vəkil müttəhimin işi ilə tanış olur, aydın olmayan məqamlar tapır, ittiham üçün sübutların olmadığını görür və müdafiəçi çıxışını ona əsaslanaraq qurur ki, “insanı əsassız ittiham etmək mümkün deyil” və s. Süni vəziyyətlər adətən öyrənmə ilə bağlıdır: məsələn, ətraf mühitlə bağlı məsələlərin müzakirəsi və s.

Mövzu seçdikdən sonra onun ifadəsi haqqında düşünmək lazımdır. Başlıq aydın, dəqiq və mümkün qədər qısa olmalıdır. O, nitqin məzmununu əks etdirməli, auditoriyanın diqqətini cəlb etməlidir. Həm qədim, həm də müasir ritorika natiqlərin seçdiyi mövzulara, mövqelərinə, materialla işləmək üçün tələbləri formalaşdırır:

1. Mövzu maraqlı, çıxışın ünvanlandığı insanlar üçün vacib olmalıdır, əks halda müəlliflə auditoriya arasında lazımı əlaqə yaranmır. İstənilən nitq ünvanını və auditoriyanın əhval-ruhiyyəsini nəzərə almalıdır;

2. Müəllifin yaxşı bildiyi və digərlərindən daha yaxşı başa düşdüyü mövzu seçilməlidir;

3. Mövzu aydın, mümkünə konkret, obyektiv və çox geniş olmamalıdır. Bu mövzuda müəllifin mövqeyi də aydın olmalıdır;

4. Müəllif öz məqsədindən xəbərdar olmalı, nitqin məzmununu və quruluşunu ona tabe etməlidir;

5. Əgər fikirdə paradoks, problemlər, mübahisələr, müxtəlif baxış bucaqları və s. olarsa mövzu daha böyük uğur qazanacaq;

6. Mövzunu canlı, ifadəli, obrazlı formalaşdırmaq çox vacibdir.

Materialın mənbələri və onun yığılması da uğurlu çıxışın əsas elementlərindəndir. Nitq üçün material hər yerdə natiqi əhatə edir. Material iki qrupa bölünür: 1) Müəllifin öz təcrübəsindən (empirik), birbaşa mənbələrdən əldə etdiyi material; 2) Dolayı yolla əldə edilən, başqa insanlar tərəfindən əldə edilən material (ensiklopedik).

Empirik material aşağıdakı bilik mənbələri və onların yığılması və saxlanması müvafiq üsulları ilə əlaqələndirilir:

- a) keçmiş və indiki həyat təcrübəsi – müəllifin şahidi olduğu, iştirakçısı olduğu hər şey
- b) nəticələri qeydə alınan xüsusi məqsədyönlü müşahidələr - yazılır, hansısa bir sənədə qeyd olunur, kompüterin yaddaşına daxil edilir;
- c) müəllifin hisslər dünyası və intuisiyası və s.

Ensiklopedik materiallar kitablardan, jurnallardan, qəzetlərdən, radio və televiziya verilişlərindən, əlyazmalar fondundan, muzey arxivlərindən, sərgilərdən və s. əldə edilir. Həmçinin qeyri-ixtisas ədəbiyyatı, mütəxəssislə və qeyri-mütəxəssislə söhbət, şəxsi təcrübə vasitəsilə zənginləşdirilmiş çıxış daha inandırıcı olacaq, dinləyici marağını zəifləməyə qoymayacaqdır.

İlk addım mövzunu mümkün qədər dərinlən araşdırmaqdır. Tamaşaçılarınızı inandırmaq üçün ən yaxşı arqumentləri və yanaşmaları hazırlamaq lazımdır. Arqumentləri sistemi aşağıdakılardan ibarətdir:

xarici: özlüyündə əhəmiyyətli və buna görə də araşdırma tələb etməyən: məsələn, sənədlər, məhkəmə presedentləri, etiraflar, şahid ifadələri, andlar, ekspert rəyləri;

daxili: nitqi daha da inandırıcı etmək üçün nəzərdə tutulmuş sırf məntiqi konstruksiyalar: sübutlar, arqumentlər (arqumenta) və misallar (exempla).

Natiqin hazırladığı **material inandırıcılıq dərəcəsinə** görə aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1) mövzunun izahı üçün vacib olan material dinləyicilərin və ya oxucuların gözləntilərinə cavab verməli, yüksək inandırıcılıq dərəcəsi ilə seçilməlidir;

2) tezinin özü və onun lehinə olan ən güclü arqumentlər paradoks və ya gözlənilməz sualın köməyi ilə əldə edilən ən yüksək inandırıcılığa malik olmalıdır;

3) aşağı dərəcədə inandırıcılıq səviyyəli material auditoriya üçün maraq kəsb etməsə də, məzmunun dolğunluğuna nail olmaq üçün müəllif tərəfindən mətnlə əlaqələndirilə bilər;

4) qiymətləndirilməsi müəyyən auditoriyanın intellektual imkanlarından kənara çıxan material gizli inandırıcılıq dərəcəsi daşıyır.

Nitqə hazırlaşan hər bir natiq bu mərhələdə özünə **suallar** verməlidir. Bu sualları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Faktlarla bağlı suallar: Mövzu nədir? Problemin səbəbi nədir? Hansı faktlar və araşdırmalar mənim fikrimi dəstəkləyir və ya pozur?;

2) Dəqiq suallar: Mənim üçün qaranlıq qalan nədir? Fikrimi yaxşı ifadə etmək üçün hansı məsələlərə aydınlıq gətirməliyəm?;

3) Keyfiyyətlə bağlı suallar: Arqumentlərim hansı dəyərlərə toxunur? Nəticələrim nə dərəcədə doğrudur?;

4) Çatdırılma üsulu ilə bağlı suallar: Ən yaxşı rabitə kanalını seçmişəmmi? Bu, ictimai çıxış, e-poçt, telefon zəngi ola bilərmi?;

5) Tamaşaçıları haqqında suallar: Bu insanlar kimdir? Onlar nə dərəcədə təhsillidirlər? Mesajın mövzusu başa düşəcəklərmi? Və bunu tam başa düşmək üçün onlara nə lazımdır? və s.

Bu işlərin sonunda natiq toplanmış materialları nəzərdən keçirib, müqayisələr aparıb gəldiyi nəticələri məqsədyönlü şəkildə mövzuya şamil edir. O, topladığı biliyi, faktı, sübutları, dəlilləri qruplaşdırıb, nitqi dəqiq və düzgün, ardıcıl ifadə etmək üçün plan tərtib edir. [3, s.1]

R ritorik kanonda xüsusi yeri olan mərhələ **dispozisiya** (latınca dispositio - yer, yerləşdirmə, düzülmə) - tapılan arqumentlərin yerləşdirilməsi, fikirlərin düzülüşü mərhələsidir. Bu, auditoriyanı inandırmaq üçün məlumatın düzgün ardıcılıqla təşkili prosesidir. öz formatınızı seçə bilərsiniz, lakin adətən nitq aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: Giriş; Faktların və situasiyanın ifadəsi; Arqumentlərin təqdimatı; Sübut; Tənziblərlə işləmək; Nəticə.

Düzgün tərtib edilmiş nitq uzun və ya çox qısa olmamalıdır. Nitq adətən 15-20 dəqiqə çəkir. Hər bir natiqin öz nitq tempi, fasilə vermə tərzini və tələffüz xüsusiyyətləri var. Buna əsasən tələb olunan uzunluqda söz və cümlələr seçilir.

Çıxış **salamlamaqla** başlanılır. Ancaq təmtəraqlı və ya iddialı bir şey ortaya qoymaq lazım deyil. "Axşamınız xeyir" kifayət olacaq. İlk sözlərdən tamaşaçıların diqqətini çəkmək və nitqin sonuna qədər onu buraxmamaq vacibdir. Çox vaxt nitq məşhur sitat, atalar sözü və ya məsələ başlayır. Amma düz mətləbə də keçmək də olar, əsas odur ki, bunu ustalıqla yerinə yetirəsiniz. Girişi uzun müddət uzatmağa ehtiyac yoxdur [2,s.185].

Dinləyicilərlə əlaqənin qurulması xarici amillərdən də asılıdır:pozalar, jestlər, səs gücü, tembrin məlahətli olması,natiqin görünüşü. Natiq bunlardan yerli-yerində istifadə edərsə, dinləyicilər nitqi daha maraqla qəbul edəcəklər:

Ritorikanın növbəti mərhələsi **təqdimat yolu** kanonudur. Burada konkret dil materialının təşkili, lüğətin seçilməsinə və fərdi cümlələrin qurulmasına qədər nəzərdən keçirilir. Şifahi ifadə dörd meyara cavab verməlidir:

- 1) düzgünlük (qrammatika, orfoqrafiya və tələffüz qaydalarına riayət etmək);
- 2) aydınlıq (birləşmələrdə ümumi başa düşülən sözlərdən istifadədən ibarətdir; mücərrəd, alınma və auditoriyaya aydın olmayan digər sözlərin daxil edilməsi birmənalı qarşılanmır);
- 3) zəriflik (gündəlik danışqdan daha estetik olmaq);
- 4) aktualıq (mövzunun harmoniyası və lingvistik vasitələrin, ilk növbədə lüğətin seçimi).

Bu işlərin sonunda natiq toplanmış ədəbiyyatı nəzərdən keçirib, müqayisələr aparıb, gəldiyi nəticələri məqsədyönlü şəkildə mövzuya şamil edir. Natiq topladığı biliyi, faktı, sübutları, dəlilləri qruplaşdırıb, nitqi dəqiq və düzgün, ardıcıl ifadə etmək üçün plan tərtib edir [3,s.1]. Bu kanonun kanonunun yuxarıda qeyd olunan meyarları müasir nitq mədəniyyəti elminin əsasını təşkil etmişdir.

Yaddaş mərhələsi nitqin əzbərlənməsidir. Natiqin davamlı olaraq bir kağız parçasına baxanda nə qədər acınacaqlı göründüyünü hamı bilir. Düzdür, bəzən böyük və ya mürəkkəb mətnlər olur ki, onları ydda saxlamaq çətin olur. Bütün nitqinizi yadda saxlamağa və auditoriya ilə əlaqə saxlamağa kömək etmək üçün **mnemonikadan** istifadə etmək olar. Mnemonika (qədim yunanca- əzbərləmə sənəti) assosiasiyalar (əlaqələr) yaratmaqla lazımi məlumatın yadda saxlanmasını asanlaşdıran və yaddaşın həcmi artırır xüsusi texnika və üsulların məcmusudur: mücərrəd obyektləri və faktları artıq yaddaşda olan məlumatlarla əlaqələndirmək, yadda saxlamağı asanlaşdırmaq üçün müxtəlif modifikasiyalardan istifadədir.Yaddaşın inkişafı kursunu keçməklə məlumatı daha effektiv yadda saxlamaq vərdişlərinə yiyələnmək olar. Yaddaş tək öz nitqini yox, dinləyicilərinizin dediklərinin çoxunu yadda saxlamağa kömək edəcək. Eyni zamanda, onlar üçün fəaliyyət planı hazırlayın, mövzunu daha yaxşı başa düşmək üçün nə oxumalı olduqlarını söyləyin.

Sonuncu-**nitq** mərhələsi, yaxud hərəkət (latınca actio – hərəkət, fəaliyyət) –nitqin birbaşa çatdırılması son və ən çətin kanonudur . Danışqda artıq heç nə ola bilməz; hər şey vacib olmalıdır: bədən dili, səs tonu, diksiya, tələffüz, jestlər və mimika. Fikri ifadə edərkən, izləyicilərdə inam yaratmaq vacibdir. Onlar natiqin səmimi, inamlı olmağına və mövzunu tam başa düşdüyünə inanmalıdırlar. Əlbəttə ki, ciddi uğur tezliklə gəlməyəcək, lakin yaxşı nitqlər hər zaman qiymətləndirilib, ona görə də bu bacarığı inkişaf etdirmək lazımdır.

Çıxışın mətni - tam mətn hazırlanır, ancaq çıxış zamanı tam oxunmur. Yalnız müstəsna hallarda mətni tam oxumaq tövsiyə olunur:

- mətnin xüsusi dəqiqliyi tələb olunduqda (məsələn, elmi hesabatda);
- kimsə başqasının məruzəsini oxumalı olduqda (məsələn, məruzəçi xəstədirsə);
- əgər bu hesabat əvvəllər təqdim olunubsa və onun orijinal formada təkrarlanması vacibdirsə.

Bəzi nətiqlər hesab edirlər ki, nitqinin bütün mətninin qarşılarında olması onları daha inamlı hiss edir. Tam mətn çox məhdud olduqda nitqin bütövlüyünü və ardıcılığını pozmadan mətnə yazılanlardan kənara çıxmaq faktiki olaraq mümkün deyil. Bir çox nətiqlər əvvəlcə öz çıxışlarının tam mətnini yazdıqda özlərini daha inamlı hiss edirlər. Bu halda iki variant var: birincisi, tam mətnə qısa tezislərin siyahısı şəklində qısaldılmış variant hazırlanır; ikincisi, nitqin tam mətnində ən vacib məqamlar işıqlandırılır, bunun əsasında nitq sonradan spontan şəkildə çatdırılır.

Nətiq, həmçinin, məsələnin şərh üçün lazım olan vaxt bölgüsü, mövzunun yerli şəraitlə, dinləyiciləri maraqlandıran məsələlərlə əlaqələndirmək imkanları, auditoriyanın verə biləcəyi reaksiya, qarşıya çıxacaq çətinliklər və s. haqqında əvvəlcədən aydın təsəvvürə malik olmalıdır [1, s. 249].

Hələddici **son**. Nitqin əvvəli kimi, sonu da qısa, aydın, başa düşülən, əvvəlcədən düşünülmüş olmalıdır. Son ifadə əvvəlcədən düşünülməli və sözlərlə ifadə edilməlidir. Açıliş ifadəsi kimi, tərəddüd etmədən, aydın və başa düşülən şəkildə tələffüz etmək üçün məşq etmək lazımdır. Son ifadəni emosional, bir qədər yavaş və mənalı söyləmək lazımdır ki, tamaşaçılar onu yaxşı anlasın və eyni zamanda bu, nitqinizin sonu olduğunu başa düşsün.

Nitqin vaxtını, eləcə də həftənin gününü düzgün hesablamağı unutmaq olmaz. Xüsusilə mənfi xəbərlərin çatdırılması çox incə bir prosesdir və doğru zamanda və düzgün şəkildə çatdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 277 s.
2. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika Bakı, «Nurlar» Nəşriyyat. 2014, 400 s.
3. <https://kayzen.az/blog/lingvistika/24160/nitqin-haz%C4%B1rlanmas%C4%B1-v%C9%99-m%C9%99rh%C9%99l%C9%99l%C9%99ri.html>

STAGES OF WORK ON PUBLIC SPEAKING

Mahmudova Matanat Nariman

Summary

Public speaking requires serious preparation and effort from the speaker both during the speech and before and after the speech. Deficiencies in the preparation stage reduce the quality of the speech, and negligence in the post-speech stage reduces the quality of the orator's skills. The article touches upon the issues of forming the speech concept, the goal, purpose, resources to be used in collecting the material, and the composition of the material during the preparation stage. At the same time, it discusses the consideration of the character of the audience during a public speech, ways to establish contact with the listeners, factors that create attention, etc., and the importance of the analysis that the speaker should conduct in the post-communicative stage is noted.

ЭТАПЫ РАБОТЫ НАД ПУБЛИЧНЫМ ВЫСТУПЛЕНИЕМ

Махмудова Матанет Нариман кызы

Резюме

Публичное выступление требует от оратора серьезной подготовки и усилий как во время выступления, так и до и после него. Недостатки на этапе подготовки снижают качество речи, а небрежность на этапе после выступления снижает качество ораторского мастерства. В статье рассматриваются вопросы формирования замысла

выступления, цели, задачи, ресурсы, которые необходимо использовать при сборе материала, а также организация материала на этапе подготовки выступления. При этом во время публичных выступлений важно учитывать характер аудитории, способы установления контакта с аудиторией, факторы, формирующие внимание и т. д., а также отмечена важность анализа, который оратор должен проводить на посткоммуникативном этапе.

Rəyçi: f.ü.f.d. Mehriban Məmmədova

Azərbaycan dili kafedrasının 08 may 2025-ci il tarixli iclasın 19 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 may 2025-ci il